

Tadqiqot.uz

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

**SOHA LINGVISTIKASI: TILSHUNOSLIK
VA TIBBIYOT INTEGRATSIYASINING
MUAMMOLARI, YECHIMLARI HAMDA
ISTIQBOLLARI**

**10-NOYABR
2021**

BUXORO, UZBEKISTAN

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

SOHA LINGVISTIKASI:
TILSHUNOSLIK VA TIBBIYOT
INTEGRATSIYASINING
MUAMMOLARI, YECHIMLARI
HAMDA ISTIQBOLLARI
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari

Buxoro, 10-noyabr, 2021-yil

© Tadqiqot.uz

**MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

BUKHARA STATE UNIVERSITY

**LINGUISTICS OF DIFFERENT
FIELDS:
PROBLEMS, SOLUTIONS AND
PROSPECTS OF LINGUISTICS
AND MEDICAL INTEGRATION**

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL
CONFERENCE**

Bukhara, November 10, 2021

**МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО
СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ
УЗБЕКИСТАН**

БУХАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

**ОТРАСЛЕВАЯ ЛИНГВИСТИКА:
ЗАДАЧИ, РЕШЕНИЯ И
ПЕРСПЕКТИВЫ
ЛИНГВИСТИКИ И
МЕДИЦИНСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ**

**МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ
КОНФЕРЕНЦИЯ**

Бухара, 10 ноября 2021 г.

© Tadqiqot.uz

“Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari.–Buxoro: Tadqiqot.uz, 2021.

Buxoro davlat universiteti O`zbekiston Respublikasi oliy va o`rta maxsus ta`lim vazirligi, O`zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligi, O`zbekiston Respublikasi sog`liqni saqlash vazirligi, O`zbekiston Respublikasi tadqiqot.uz. markazi, Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti bilan hamkorlikda “Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya o`tkazdi.

O`zbek, rus, ingliz tillaridagi mazkur konferensiya materiallarida tilshunoslikda til, shaxs, jamiyat munosabatlari tadqiqi muammolari va innovatsion g`oyalar tizimini shakllantirish istiqbollari; o`zbek tili tibbiyot leksikografiyasi va terminologiyasini rivojlantirish ijtimoiy zaruriyat; tibbiyot ta`limida lingvokulturologiya va psixolingvistikaning ahamiyati hamda dolzarbligi; tibbiy birliklarning lingvopoetik tadqiqi; amaliy filologiyani rivojlantirish kabi mavzular doirasida mulohaza yuritilgan.

Mas`ul muharrir

**filologiya fanlari doktori,
professor Abuzalova M.Q.**

Taqrizchilar

**filologiya fanlari nomzodi,
dotsent Nazarova S.A.**

**filologiya fanlari nomzodi,
dotsent G`aybullayeva N.I.**

**tibbiyot fanlari doktori (PhD),
dotsent Ixtiyarova G.A.**

**To`plovchi va nashrga
tayyorlovchi**

**pedagogika fanlari nomzodi,
professor Yuldasheva D.N.**

Mazkur to`plamga kiritilgan maqolalar va tezislarning mazmuni, statistik ma`lumotlar hamda bildirilgan fikr hamda mulohazalarga mualliflarning o`zlari mas`uldirlar.

© Buxoro, Tadqiqot.uz, 2021

5. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. –Т., Sharq, 2012. – В.13-109. <https://ziyouz.com>
6. Юлдашева Д. Н. Сукут нутқий мулоқотнинг таркибий қисми сифатида //Сўз санъати халқаро журнали. – 2020. – Т. 3. – №. 3. www.tadqiqot.uz
7. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Qurbonova M.M., Raupova L.R., Abuzalova M.Q., Yo.,ldosheva D.N. Hozirgi o'zbek tili <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119110>

Қазақ тіліндегі дыбыс сәйкестігі туралы

Садуақас Нұрбол Абдуллаұлы*
Ибрагимов Төлеген Асылбекұлы†
10.5281/zenodo.5685111

Аңдатпа. Мақалада қазақ және башқұрт тілдеріндегі дыбыстар сәйкестігі, осы екі тілдің фонетикалық және лексикалық ерекшеліктері, сөздердің айтылымы туралы баяндалған.

Тірек сөздері: *қазақ, башқұрт, тіл, дыбыс, әліпби, фонетика, лексика*
The correspondence of sounds in the Kazakh language

Адам баласының сөйлеу тілі өз даму жолында талай ғасырларды басынан өткеріп, оның өзіндік заңдылықтары да жүйелі түрде қалыптасып, бүгінгі ұлттық тілге айналды. Бірнеше тілдің ортақ белгілері, туыстық, құрылымдық жақындығымен қатар, олардың өзіндік айырмашылығы да тарихи жолда орнығып, өзіндік заңдылықтарға айналды. Тіл дыбыстары эволюциялық дамудың барысында бірнеше заңдылықтарды дүниеге әкелді. Солардың ішіндегі сөздік қорымыздың жүйесін құрайтын тілдік бірліктердің өн бойында табылып отыратын және тілдің тарихымен астасып жатқан заңдылықтардың бірі – дыбыс алмасулары. Түркі тілдерінің ішіндегі тілдердің өзара туысқандық жақтарын көрсетуде осы дыбыс сәйкестіктеріне назар аудару қажет. Мысалы, зерттеушілердің пікіріне қарағанда, М.Қашғаридың «Диуанында», басқа да көне түркі жазуында «дз», «дж» аффрикаты жиі кездеседі екен. Мұндағы «дз» аффрикаты башқұрт тілінде осы көне кезден сақталса, ал түрікпен тіліндегі «дз» аффрикаты оған көрші иран тілінің әсері болған, қазақ тіліндегі диалектілік «дж» осы «дз» аффрикатының бір түрі екен[1.72-73]. Ал түркі тілдеріндегі «р-з» сәйкесімі туралы жазылған еңбектер көп.

Синкретті түбірлердің «р-з» сәйкесімдеріне байланысты есім-етістік болып сөз табына ажырауы, жекелеген сөз табының пайда болуы, олардың ерекшелігі, осы дауыссыз дыбыстардың қайсысы алғашқы екендігі туралы әртүрлі айтылған пікірлер көп болған. «Р-з» дыбыс сәйкесімдеріне байланысты түркологиядағы мәселе жөнінде профессор Қ.Жұбанов та өз көзқарасын білдірген [2.387].

Мұның өзі Қ.Жұбановтың түркология саласында да жол көрсетіп, дыбыстардың сәйкесімдерінің ерекшеліктерін терең талдағанын көрсетеді.

* Қазақстан Республикасы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Қазақ филологиясы кафедрасы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент. sadu_ngd@mail.ru

† Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы магистранты

Жеке бір дыбыстың түсуі немесе алмасуы тек сөздің әртүрлі сыртқы көрінісін ғана танытып қоймай, олардың мағыналық ерекшеліктерін, сонымен бірге туысқан тілдердің айырмасы ретінде де қызмет атқаратын белгі болып табылады. Түркі тілдерінде, мысалға, «р» дыбысын алып қарасақ, оның тұрақсыздығы, әлсіздігі байқалады. Қазақ тіліндегі «арыстан» сөзіндегі «р» дыбысының түсуінен әзірбайжан, түрікмен тілдерінде «аслан» сөзі қалыптасқан. Өзбек тілінде де басқа түрік сөзінен ерекшелік байқатып, осы «р» дыбысының түсіп қалатын кезі бар, мысалы, «дер-ди» еза+дир-езади[3.46]. Дыбыс алмасулары тарихи заңдылық ретінде өзіндік ерекшеліктерімен барлық халықтар тілінде орын алады. Дыбыс алмасуы дегеніміз – дыбыстардың парадигмалық қатынасқа түсіп, бірінің орнына екіншісінің қолданылуы.

Дыбыс алмасуы сипатына қарай фонетикалық және грамматикалық дыбыс алмасу деп екіге бөлінеді. Фонетикалық дыбыс алмасуларда альтернант немесе алмасатын дыбыстар алдында не артында тұрған дыбыстардың әсерінен (ілгерінді және кейінгі ықпал жолымен) пайда болады. Мұндай көрші дыбыстар әсерінен болатын алмасу фонологияда зерттелсе, дыбыстар сәйкестігі морфонологияда танылады [4.133]. Мысалы, «басшы, жанбады, он бір» деген сөздердің «башшы, жамбады, омбір» болып айтылуы, «сш, нб» дыбыстарының тіркесе алмауына байланысты түсіндірілуі керек[5.145]. Ал морфонология зерттейтін грамматикалық дыбыс алмасулар көрші дыбыстың әсерінсіз жүзеге асатын позициялық емес алмасуға жатады. Бұл өзгерістер қазақ (түркі) тіл білімінде дыбыстар сәйкестігі деп аталады. Мысалы, «мүжі – мұжы, жүз – дүз, эне - әні, әрі – ары». Дыбыстар сәйкестігі фонологиялық жүгі жоқ дыбыстардың ауысуынан пайда болған. Демек, дыбыстар сәйкестігі дыбыстардың морфонологиялық (дәстүрлі) дыбыс алмасуымен бір ұғым болып табылады[6]. Дыбыс сәйкестігі, яғни спонтанды ауысулар, тарихи құбылыс болып табылады. Лингвистикада дыбыс сәйкестіктері тіл тарихымен тығыз байланысты, ұлт тілдерінің қалыптасуына, әр халықтың лексикалық қорының түзілуіне тікелей ықпал ететін, өте күрделі құбылыс болып табылады. Фонетикалық дыбыс алмасуы мен дыбыстар сәйкестігі заңдылықтарын ажыратудың бір принципі – фонетикалық дыбыс алмасу бір тіл ішінде ғана іске асатын құбылыс болса, ал дыбыстар сәйкестігі ұзақ уақытты қамтитындықтан бір тіл ішінде де туыстас тілдер арасында да кездесетін заңдылық. Қазақ тіл білімінде тіл дыбыстарының алмасу заңдылықтары жан-жақты зерттеліп келеді. Фонетика мен морфология - өзіндік зерттеу нысаны бар тіл білімінің жеке-жеке саласы. Ал осы екеуінің аралығындағы құбылыстарды немесе заңдылықтарды тіл білімінің бір саласы морфонология қарастырады. Сондықтан морфонологияға қатысты зерттеулер дыбыс алмасуын тереңірек түсінуге көмектеседі.

Осы мақалада қазақ және башқұрт тілдерінің арасындағы туысқандығын тексеру барысында жалғыз-ақ дыбыстар сәйкестігіне назар аударып, алдымен осы екі тілдің фонетикалық, одан әрі лексикалық ерекшеліктерін қарастыруды мақсат етеміз[7]. Қазақ және башқұрт тілі фонетикасының даму тарихы бір-біріне ұқсас деуге болады. Қазақ халқы

алғашқыда басқа туысқан түркі халықтары сияқты ислам дінінің енгізуіне байланысты араб жазуын пайдаланды. Араб жазуын халқымыздың төл дыбыстау заңдылығына бейімдеу мақсатында 1924 жылы Ахмет Байтұрсынов араб жазуына негізделген жаңа әліпби ұсынды, ол халық арасында «жәдид» (жаңа), «төте жазу» деп аталып кетті. Халқымыз «жоғары жақтың» пәрменімен бұл жазуды 1929 жылы латын әрпіне негізделген әліпбимен ауыстыруға мәжбүр болды. Осы жоғары жақтың нұсқауымен 1940 жылы қазақ жазуы орыс графикасына негізделген әліпбиді қабылдады. Башқұрт халқының жазуы да осы жолдан өткенін көреміз. Олар да араб жазуын тастап, 1929 жылы – латын, 1940 жылы орыс әріптерін қабылдаған екен. Қазіргі қазақ тілі мен башқұрт әліпбиінде 42 әріп бар, олардың жазуында орыс тілінен өзгеріссіз алынған 33 әріп (2 таңба-ь,ъ) қолданылады, оған қоса өз тілдерінің ерекшеліктерін танытатын 9 дыбыс бар. Олар қазақ тілінде - ә, ө, і, ү, ұ, қ, ғ, ң, һ, башқұрт тілінде - ә, ө, с, ң, з, ү, һ, к, ғ.

Осы екі тілдің дыбыс құрамы мен әліпбиін салыстыра қарасақ, олардың бір-біріне жақындығы анықтала түседі. Қазақ әліпбиі: Аа, Әә, Бб, Вв, Гг, Ғғ, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Ққ, Лл, Мм, Нн, Ңң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Ұұ, Үү, Фф, Хх, Һһ, Цц, Чч, Шш, Щщ, ь, Ыы, Іі, ь, Ээ, Юю, Яя; Қазақ тілінің төл дыбыстары: Ә, Ө, І, Ү, Ұ, Қ, Ғ, Ң, Һ[4.49]. Осылай салыстыра қарау үшін Башқұрт әліпбиі: Аа, Бб, Вв, Гг, Ғғ, Дд, Зз, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Кк, Лл, Мм, Нн, Ңң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Һһ, Цц, Чч, Шш, Щщ, ь, Ыы, ь, Ээ, Әә, Юю, Яя; Башқұрт тілінің төл дыбыстары: Ғ, З, К, Ң, Ө, С, Ү, Һ, Ә [7].

Қазіргі қазақ әліпбиінде 42 әріп (таңба), 36 дыбыс және 2 таңба(ь, ь) бар. Ал 4 әріп - ё (йо), ю(йу), я (йа), щ(шш) - қос дыбыстарды таңбалайды. Қазақ тілінде 12 дауысты дыбыс (а, ә, е, о, ө, ы, і, ұ, ү, и, у, э)бар. Қазақ тілінде 26 дауыссыз дыбыс (б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, у, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ). Қазақ тілі мен орыс тіліне ортақ 15 дауыссыз дыбыс (б, г, д, ж, з, с, т, п, к, н, м, л, р, й, ш), қазақ тілінде бар, орыс тілінде жоқ 5 дауыссыз (ғ, қ, ң, у, һ), қазақ тіліне орыс тілінен енген 6 дауыссыз (в, ф, х, ц, ч, щ) бар. Орыс тіліндегі сөздерде қолданылатын 6 әріп (ё, ю, я, ь, ь, щ) қазақ тілінде тек таңбалық қасиетке ие деп білеміз[4.47].

Башқұрт әліпбиінде 42 әріп, 36 дыбыс және 2 таңба(ь, ь) бар. Ал 4 әріп - е (йэ), ё (йо), ю(йу), я (йа) -дифтонгтарды, яғни қос дыбыстарды таңбалайды. Башқұрт тілінде 9 дауысты дыбыс (а, о, у, ы, ә, ө, ү, э(е), и) бар. Оның 8 фонемасы бір-біріне жуан-жіңішке оппозиция жасайды : а -ә, у-ү, о - ө, ы - э(е). Тілдің арты арқылы «а, у, о, ы» жуан дауыстылары, тіл алды арқылы «е ә, ү, ө, э(е), и» жіңішке дауыстылар жасалып, айтылады. Башқұрт тілінде 27 дауыссыз (б, в, г, ғ, д, з, ж, з, и, к, к, л, м, н, ң, п, р, с, с, т, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ) дыбыс, олардың ішінде башқұрт тілі мен орыс тіліне ортақ 18 дауыссыз дыбыс (б, в, г, д, ж, з, и, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ш), башқұрт тіліне тән 6 дыбыс (ғ, з, с, қ, ң, һ) және орыс тілінен енген сөздерде қолданылатын 3 дауыссыз дыбыс (ц, щ, ч) бар[7].

Қазақ және башқұрт тілдеріндегі фонетика терминдерін салыстырсақ, «дыбыстар - өндәр»(звуки), «дауысты дыбыстар - һузынқы өндәр» (гласные

звуки), «дауыссыз дыбыстар - тартынқы өндәр» (согласные звуки) деп аталады. Қазақ-башқұрт тілдеріндегі дыбыстар сәйкестігін төмендегі қатардан көруге болады:

І-Е: кім – кем, дәріс – дәрес; Е – И: мен – мин, бес – биш; И-Э:ит – эт; О – У:торғай – турғай, қоян – куян; Е – Ә: үстел – өстәл, шекер – шәкәр; Ө – Ү: көк – күк, төрт – дүрт; Ү – Ө: үш – өс, үй – өй; Ә – А: дәрі – дару; О – У: орын – урын, тоғыз – туғыз; Ә – ноль: әріп – хәреф; Ү – Ы: бұл – был, ұзын – озон; Ү – О: бұтақ – ботақ, тұз – тоз; Ү – Ө: дұрыс – дөрөс; Ү – У: ұл – ул; Ш - С: шаң – саң, әтеш – әтес; С – Ш: бас – баш, бес – биш; Т - С: тышқан – сысқан; Т –Л: Арыстан – арыслан; Т–Д: төрт – дүрт; Д - Т: дауыс – тауыш; З – Ұ: бұзау – бызау, қызыл – кызыл; С – Һ: сегіз – һигез, сары – һары; Л –Ұ: нұрлары – нұрзары; Ж – Й: жасыл – йәшел, жыр – йыр; Ж – Я: жастық – ястық, жаулық – яулық; Ж – Ю: жолбарыс – юлбарыс, жоқ – юк; Ж – ноль: жеміс – емеш, жетпіс – етмеш; Д –Ұ: қыздар – кыззар, қайда – кайза;

Кейде морфонологиялық дыбыс алмасуларды дыбыс сәйкестіктерінен ажырату қиынға соғады. Мысалы, дауысты дыбысқа біткен сөзге барыс септік жалғауы тек «-ға, -ге» түрінде ғана жалғанады. Ал бұл жағдайдағы барыс септігінің ұяң «ғ, г» дыбыстарынан басталуын сөз соңындағы дауысты дыбыстың әсері деп түсіндіру дәстүрге айналған. Шынына келсек, дауысты дыбыстар ұяң және қатаң дыбыстарды талғамай, тіркесе береді. Айталық, «бала-қай, бота-қан» сияқты сөздерде дауыстыға аяқталғандығына қарамай, қатаң дауыссыздан басталатын қосымшалар жалғанып тұр. Демек, «бала-ға, терезе-ге» дегендегі ұяңнан басталатын қосымшалар артикуляциялық мүмкіндікке байланысты емес, қазақ тілінің дәстүрлі айтылу нормасымен байланысты. Сондай-ақ қазақ тілінде дыбыс алмасу сингармонизм заңына да байланысты іске асады. Мысалы, сөздің жуан не жіңішке естілуіне байланысты «-лар, -лер» көптік жалғауы жалғанғанда «а - е» дыбыстарының алмасатыны белгілі. Бұл жерде де морфеманың морфтары пайда болады.

Морфонологиялық дыбыс алмасудың кейде морфологиялық жағдайымен ұқсас келетін кездері де болады. Мысалы, «түзіліс – түзілім, тілік – тілім, тұрақталды –тұрақтанды» сияқты сөздердің мағыналары бір – бірінен алыс емес. Морфонологиялық дыбыс алмасу арқылы пайда болған сөз нұсқалары сияқты «с-м», «к-м», «л-н» дыбыстары ғана алмасып тұрған сияқты. Бірақ біз бұл өзгерістерді таза морфологиялық көрініс деп білеміз. Өйткені мұнда дыбыс алмасу жоқ, әр түрлі мағыналас жұрнақтар арқылы жасалған сөздер ғана. Мәселен, бірінші жұпта етістіктен есім сөз тудыратын «- іс» және «-ім», екінші жұпта «-ік» пен « -ім», үшінші жұпта ырықсыз етістің «-л», өздік етістің «-н» жұрнақтары. Морфонологиялық дыбыс алмасулардың ерекшелігін бұндай жағдайда шатыстырып алмау қажет. Ал «теңе, деме» дегендегі етістік тудырып тұрған «-е» жұрнағы мен «кем-і», «кең-і» дегендегі «-і» жұрнағын басқаша қарастыру керек. Өйткені бұл төрт сөзге жалғанып тұрған «-е»және «-і» жұрнағы басқа қосымша морфема емес, бір морфеманың әр түрлі морфтары. Бұл жұрнақтар «-е,-і» дыбыстарының морфонологиялық алмасуынан пайда болған. Бұдан біз морфонологиялық дыбыс алмасулар таза фонетикалық жағдаймен де,

морфологиялық өзгерістермен де түсіндіруге келмейтін сөйлеу барысында нормаға айналған дәстүрлі құбылыстар екенін көреміз.

Тіліміздегі морфология заңдылықтары А.Айғабылұлының еңбектерінде арнайы қарастылырып, жан-жақты зерттелді. Фонологиялық алмасу негізінен қай тілде болмасын сөйлеуші ұлттың артикуляциялық мүмкіндігіне байланысты қалыптасады да, басқаша ауытқу болмайды. Морфологиялық құбылыстар болса, артикуляцияның мүмкіндігіне бағынбайды. Сондықтан морфологиялық құбылыстар бірыңғай қалыпта кездесе бермейді. Фонетикалық құбылыстар көрші дыбыстардың ілгерінді, кейінді ықпалы нәтижесіндегі өзгерістерге тәуелді болса, морфологиялық құбылыстар – сөйлеу кезіндегі әр түрлі айтылу дағдысымен нормаға түскен, артикуляциялық жағынан бағынышты болмайтын өзгерістер.

Морфологиялық алмасу- позицияға тәуелді емес, позициямен анықталмайды, барлық сөздерде бірдей қызмет атқармайды. Морфологиялық алмасулар игерусіз өзгеріс (спонтанды, бейпозициялық) яғни шектік емес (бейпозициялық), тарихи өзгеріс дейміз. Егер сөздің құрамындағы бір дыбыстар тіркесінде морфологиялық алмасу болса, онда фонологиялық алмасу болмайды, егер сөздің құрамындағы бір дыбыстар тіркесінде фонологиялық алмасу болса, онда морфологиялық алмасу болмайды. Орыс тілінде алмасуға бір фонеманың позициялық түрлері қатынасады, қазақ тілінде жеке сингармофонемалар қатынасады. Дауыссыз дыбыстардың алмасуын тарихи тұрғыда қарастыратын болсақ, оларды морфологиялық құбылыс деп түсінуіміз керек. Дауыссыз дыбыстардың алмасуына қазақ тіл білімінде диалектологтар әдеби тіл мен жергілікті сөз арасындағы дыбыс сәйкестіктерін тілге тиек етеді[8.107]. Дыбыс сәйкестіктері қазіргі түркі тілдері арасында жүйелі түрде кездесетін құбылыс екеніне көз жеткізуге болады. Мысалы, қазақ тілінде «т» дыбысымен айтылған сөздер өзге түркі тілінде «д» дыбысымен айтылады, яғни «т-д» сәйкесімі арқылы ажыратамыз: тау-даг, төрт- дөрд – дөрт, тұз- дұз, теңіз- дәниз- дениз, тұман – дұман, тіл- дил, атым-адым, тар-дар, тілек- ділек, тіс- діс, түн-дюн, т.б.

Сонымен дыбыс сәйкестіктерін тарихи өзгерістерге қатысты алмасулармен байланысты қарастырылады, яғни морфология бірліктері қатарында болатын заңдылық деп білеміз.

Әдебиеттер

1. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің тарихынан.-Алматы: Мектеп, 1988.-135 б.
2. Құдайбергелі Жұбанов. Шығармаларының толық жинағы. - Ақтөбе: «Жұбанов университеті», 2019.-584 б.
3. Кононов А.И. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М-Л., 1960. -446 с.
4. Садуақас Н.А. Қазіргі қазақ тілі фонетикасы.-Алматы: Эверо, 2018.-364 б.
5. Қазақ грамматикасы. - Астана, 2002. -784 б.
6. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфологиясы. - Алматы: Санат, 1995.- 136 б.

7. Усманова М.Г. Грамматика башкирского языка. (Для изучающих язык как государственный).-Уфа: Китап, 2006.-128 с.

8. Жүсіпұлы М. А.Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. - Алматы: Ғылым, 1998.-216 б

Тил - миллат маънавияти ва маданияти такомиленинг бош масаласи

Сайфуллаева Раъно Рауфовна *

Абузалова Мехринисо Қодировна **

10.5281/zenodo.5685137

Аннотация. Бугун тилшунослик олдида турган бош вазифа тилни эгасидан ажралган ҳолда эмас, балки шахс билан бирга ўрганишдан иборат. Мазкур ишни амалга ошириш соҳа лингвистикаси бўйича луғатчилик тараққиётини тақозо этади. Ўзбек тилшунослигида тил, шахс ва жамият муносабатлари тадқиқи муаммолари йўналишида тиббий лингвистика, компьютер лингвистикаси, топонимика мавзулари устида амалий ишлар олиб борилмоқда.

Калит сўзлар: *соҳа лингвистикаси, тиббий лингвистика, компьютер лингвистикаси, топонимика*

Ривоят қилишларича, бир филчани туғилганидан оқ қозикдаги узун занжирга боғлаб қўйибдилар. Филча йигирма йил шу қозик атрофида айланиб ҳаёт кечирибди. Уни озод этишибди. Фил гарчи занжирбанд бўлмаса-да, яна йигирма йил ўша қозик атрофида айланган экан... Дарҳақиқат, мустабидлик занжирларини узганимизга ўттиз йилдан ошди. Бугун биз қалбан, маънан, руҳан, ўзбек деган номга муносиб бўлиб яшашга тўла ҳақлимиз. Биз истиқлол даврида қадимдан сайқалланиб келган, аждодлардан мерос бўлиб қолаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни қай даражада авайладик, асрадик, қўриқладик? Қай даражада нутқий компетентликка эга бўлдик? Афсуски, бунга ҳамиша ҳам ижобий жавоб қайтара олмаймиз.

Қадимий Туронда ахлоққа катта эътибор билан қарашган. Маънили ва бежирим гапира билиш, нутқ одоби каби фазилатлар Туронда инсон умумий ахлоқининг таянч устунларидан саналган. Тарбия талаби хулқ билан, таълим талаби нутқ билан боғлиқ экан, шахснинг муомала маданияти ва одоби масаласи ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этаверади. Инсон зоти борки, ҳар соҳада, ҳар жабҳада гўзалликка интилади. Дунё гўзаллик қонуниятларига биноан қуриларкан, демак, инсоннинг хулқи ва нутқи ҳам, муносабати ва мулоқоти ҳам гўзал бўлиши мақсадга мувофиқ. Қолаверса, француз ёзувчиси Антуан де Сент Экзюпери ёзганидек: «Мулоқот бу шундай неъматки, у орқали инсон лаззатланади [Экзюпери, 1963: 37]».

Нутқдан қачон лаззат олиш мумкин? Қачонки унда она тилимизнинг катида мавжуд бўлган энг сара, дилтортар сўзлар танланса, она тилининг бой имкониятлари ишга солинса. Қуйида келтирилган мисралар бунинг исботи бўла олади.

---

* ЎзМУ профессори, ф.ф.доктори

** БухДУ ўзбек тилшунослиги кафедраси профессори, ф.ф.доктори

МУНДАРИЖА

Rasmiy ochilish. Tabriklar		
<i>Hamidov O.H.</i>	<i>Rasmiy ochilish</i>	6
<i>Inoyatov A.Sh.</i>	<i>Tibbiyot va til mushtarakligi</i>	8
<i>Daminov M.I.</i>	<i>Til va madaniyat</i>	9
<i>Qahhorov O.S.</i>	<i>Davlat tili - millatning tirik nafas</i>	10
<i>Xuseynova A.A.</i>	<i>Soha lingvistikasini rivojlantirish – davr talabi</i>	11
<i>Aslonova E.S.</i>	<i>Государственный язык – неотъемлемая часть духовной национальной культуры государства</i>	12
Yalpi majlis ma’ruzalari		
<i>Mengliyev B.R.</i>	<i>Tilshunoslik samara bersin.</i>	15
<i>Abuzalova M.Q.</i>	<i>Lingvistika va tibbiyot hamkorligi ijtimoiy zarurat sifatida</i>	17
<i>Чудакова В.П.</i>	<i>Психология пациента и этика врача</i>	22
<i>Ixtiyarova G.A.</i>	<i>Ginekologik kasallikni ifodalovchi tibbiy terminlar talqini</i>	25
<i>Мўратбек В.Қ.</i>	<i>Professor Q.Jўbanov уеңбектериндеги сөзтаңым негиздері (Q.Jўbanov сөзтаңымындаг ы лексикология мәселелері)</i>	27
<i>Adilova S.A.</i>	<i>Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasi (AQSHdagi ayrim universitetlar misolida)</i>	36
<i>Rajabov D.Z.</i>	<i>O'zbek tilini tadqiq etishda yangicha yondashuvlar</i>	40
1-sho'ba. Tilshunoslikda til, shaxs, jamiyat munosabatlari tadqiqi muammolari va innovatsion g'oyalar tizimini shakllantirish istiqbollari		
<i>Ahmedov B.Y.</i>	<i>Rus va o'zbek tillarida so'zlarning o'zaro tobe bog'lanishi: boshqaruv kategoriyasi</i>	42
<i>Akhmedov A.R. Po'latova S.M.</i>	<i>O'zbek shevalarini lingvo-geografik xaritalashtirish</i>	46
<i>Adizova N.I.</i>	<i>Leksik birliklarning milliy o'zlik ruhini ifodalashdagi roli (Erkin Vohidov dostonlari asosida)</i>	50
<i>Elova D.Q.</i>	<i>O'zbek tili milliy korpusi uchun so'zlashuv uslubiga xos so'zlarni teglash masalasig oid</i>	55
<i>Fayazova D.S.</i>	<i>Methodological approach in teaching process</i>	61
<i>Fayazova D.S. Shirinboyeva B.M.</i>	<i>Empowering languageskills through modern methods</i>	65
<i>Jo'rayeva D.R. Qo'shayeva N.E.</i>	<i>O'quvchilar va aholi imloviy savodxonligini rivojlantirishning dolzarb masalalari</i>	68
<i>Kurbonov A.M.</i>	<i>Tasks of effective use of the uzbek language</i>	71
<i>Mengliyev B.R. Hamroyeva Sh.M. Elova D.Q.</i>	<i>Qirg'iz va yoqut tili avtomatik morfoligik tahlil vositalari tajribasidan</i>	75
<i>Muxtorov E.M.</i>	<i>Vrach kasbiy mahorati tuzilmasida kommunikativ kompetentlikning o'rni</i>	79
<i>Мўратбек Б.Қ. Саламат Э.С.</i>	<i>Этнолингвистика – этностық болмысты ұлттық тіл арқылы таңым білу(Аймақтық лексика негизінде). Ethnolinguistics- knowledge of ethnic identity through the national language (based on regional vocabulary).</i>	84
<i>Orifjonova F. Orifjonova M.</i>	<i>Critically discussing student teachers' ideas</i>	88

<i>Ortiqova G. H.</i>	<i>Harakat tarzi shakllari va nutq</i>	93
<i>Saduaqas N.A.</i> <i>Ibragimov T.A.</i>	<i>Qazaq tilindegi dybyys saykestigi turaly</i>	97
<i>Sayfullayeva R.R.</i> <i>Abuzalova M.Q.</i>	<i>Til – millat ma'naviyati va madaniyati takomilining bosh masalasi</i>	102
<i>Tosheva D.A.</i>	<i>The use of examples of folklore in the description of the person</i>	104
<i>To'yeva Z.N.</i>	<i>Bayon – o'quvchining yozma nutqini tartibga solish vositasi</i>	111
<i>Salomova M.Z.</i>	<i>The role of teaching speaking through technology</i>	116
<i>Shoimqulova M.Sh.</i>	<i>The integration of technology into language teaching</i>	121
<i>Sharipova F. N.</i>	<i>Integrating technology in teaching listening skills</i>	125
2-sho'ba. O'zbek tili tibbiyot leksikografiyasi va terminologiyasini rivojlantirish ijtimoiy zaruriyat sifatida		
<i>Nazarova S. A.</i>	<i>So'z birikmasi – tibbiy atamalar “bunyodkori”</i>	131
<i>Nazarova D.G.</i>	<i>Lexicographic problems of the uzbek language</i>	136
<i>Rajabov D.Z.</i>	<i>Tibbiy birliklarning elektron lug'atlari xususida</i>	139
<i>Sobirova D.R.</i>	<i>Qisqalik – samarali tibbiy reklama yaratishning muhim omili</i>	141
<i>Toirov G.I.</i>	<i>Shifokor nutqining lingvistik xususiyatlari</i>	146
<i>To'rayeva Sh.</i>	<i>So'z birikmasi tibbiy terminlar tizimida</i>	150
<i>Xamidova G.Y.</i>	<i>Особенности преподавания медицинской терминологии на уроках русского языка как иностранного</i>	153
<i>Xojiyeva M. Y.</i>	<i>Shaxsni tavsiflovchi so'z birikmalarining tibbiyotda qo'llanilishi</i>	157
<i>Yokubova Sh. Y.</i>	<i>Tibbiy matnlarda obyektli birikmalarning voqelanishi</i>	161
<i>Yuldasheva D.N.</i> <i>Chullieva G.T.</i>	<i>Тонина и тон звука как медицинский эфемизм</i>	164
<i>Navro'zova M.G'.</i>	<i>Tibbiy birliklar tadqiqi</i>	172
3-sho'ba. Tibbiyot ta'limida lingvokulturologiya va psixolingvistikaning ahamiyati hamda dolzarbligi		
<i>Ahmadova U.Sh.</i> <i>Bozorova G.Z.</i> <i>Mirjonov N.N.</i>	<i>Tibbiyot sohasida perifrazarlar</i>	174
<i>Абдуллина А.Б.</i>	<i>Мұқағали Мақатаев әңгімелеріндегі психологизм</i> <i>Psychologism in the stories of mukagali Makatayev</i>	179
<i>Adizova Nigora</i> <i>Adizova Nodira</i>	<i>Alisher Navoiyning tibbiy qarashlari</i>	182
<i>Gafurova N.T.</i> <i>Hikmatov N.I.</i>	<i>Значение языка в развитии высшего образования</i>	185
<i>G'aybullayeva N.I.</i>	<i>Tibbiy lingvistik birliklar platformasining amaliy ahamiyati</i>	190
<i>Hayitov Sh.A.</i>	<i>Alisher Navoiy tib ilmi va tabiqlar haqida</i>	195
<i>Haydarova N.A.</i>	<i>The importance of metaphors usage in medical discourse</i>	200
<i>Jumayeva M.</i>	<i>O'zbek xalq maqollarida tibbiy birliklarning qo'llanilishi</i>	204
<i>Kobilova F.T.</i>	<i>The problems of research on methods of foreign filology teaching with innovative approach</i>	207
<i>Raximov M. M.</i>	<i>Linguotherapy as the method of treatment</i>	211
<i>Xalikova M.X.</i> <i>Teshayeva M.Sh.</i>	<i>Shoshiyning tibbiyot ilmiga bag'ishlangan “qonuni bositiy” asarida mavjud ayrim tibbiy atamalarning lingvistik tahlili</i>	214
<i>Niyozova M.F.</i>	<i>Davriy nashrlarda tibbiyotga oid tasviriy vositalarning</i>	218

	<i>qo'llanilishi</i>	
4-sho'ba. Tibbiy birliklarning lingvopoetik tadqiqi		
Yusupova D.Y.	<i>Tilshunoslikda evfemizm hodisasi talqini (H.Xudoyberdiyeva she'rlari asosida)</i>	222
Қалиев Е.М.	<i>«Ант» драмалық дастанының тарихи және фольклорлық негізі Historical and folklore basis of the dramatic saga "The Oath"</i>	228
Yuldasheva M.M.	<i>Tibbiy pedagogik yo'nalish talabalarida milliy an'analar asosida bag'rikenglikni rivojlantirish</i>	232
5-sho'ba. Amaliy filologiyani rivojlantirish - davr talabi		
Ashurbayeva R.Q.	<i>Yosh avlodda tibbiy madaniyatni rivojlantirishda ona tili fanining ahamiyati</i>	237
Istamova S. I.	<i>Taqlid so'zlarning tibbiyotda qo'llanilishi</i>	241
Qobilova A.B.	<i>O'zbek va ingliz tili tibbiy perifrazalarining kognitiv-morfologik xususiyatlari</i>	245
Toshtemirova S.	<i>Tibbiyot lingvistikasi: vujudga kelishi, dolzarbligi, maqsad va vazifalari</i>	248